

ORTADOĞU'DA HELEN KÜLTÜRÜ VE İSLAM'IN İLK DEVİRLERİNDE TERCÜME FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Mürsel Tekin¹

Öz

Tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Ortadoğu, yüzyıllar boyunca iki büyük güç olan Persler ile Yunanların mücadelelerine tanık olmuş bir coğrafyadır. M.Ö. IV. Yüzyılda Büyük İskender'in doğu seferiyle birlikte bu mücadele farklı bir karaktere büründüğü söylenebilir. Kral İskender'in Yunan kültürünü beraberinde getirmesi ve bunu sistemli bir şekilde yerel kültüre entegre etmesiyle Helenizm ortaya çıkmıştır. İskender'in Mısır'da kurduğu "İskenderiye Okulu" başta olmak üzere, birçok bilim merkezinin de etkisiyle antik Yunan kültürü ve felsefesi tüm Ortadoğu'ya hızla yayılmaya başlamıştır. Miladi VII. Yüzyılda Arap yarımadasında ortaya çıkan İslam dini, ortaya çıktığı coğrafya itibarıyla kendisini yüzyıllardır süregelen Pers-Yunan mücadelesinin ortasında bulmuştur. İslam, özellikle ilk yüzyıllarda siyasi ve kültürel anlamda bu iki medeniyetin etkilerini üzerinde hissetmiştir. Yeni fetihler neticesinde farklı medeniyetleri bünyesinde barındırmaya başlayan İslam devleti, gerek siyasi gerekçelerle gerekse karşılaştığı yeni kültürleri tanımak amacıyla tercüme faaliyetlerine girişmiştir. İslam düşüncesinin oluşumunda büyük etkiye sahip olan bu tercüme, siyasi ilişkilerle paralel bir eğilim göstermiştir denilebilir. Yapılan çeviriler, bazı dönemlerde yönünü doğuya dönmekle beraber ekseriyette antik Yunan felsefe ve biliminin aktarımı şeklinde aksetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Helenizm, İslam Düşüncesi, Tercüme Faaliyetleri.

HELENISTIC CULTURE IN THE MIDDLE EAST AND ITS EFFECT ON THE TRANSLATION ACTIVITIES IN THE FIRST PERIOD OF ISLAM

Abstract

The Middle East, which hosted many civilizations in history, witnessed the fight of Persians and Greeks for centuries, the two great powers. It can be said that this fight gained a different dimension with the eastern expedition of Alexander the Great in the 4th century B.C. . Hellenism emerged when King Alexander brought Greek culture together with him and integrated it systematically into the local culture. The ancient Greek culture and philosophy began to spread rapidly throughout the Middle East due to the influence of many scientific centers, especially "The Alexandria School" founded by Alexander the Great in Egypt. The Islamic religion that emerged in the Arabic peninsula in the 7th century A.D. found itself in the middle of Persian-Greek fight that longed for centuries in terms of geographical location. Islam, especially in the first centuries, felt the effects of these two civilizations on political and cultural terms. The Islamic state, which started to host different civilizations as a result of the new conquests, started its translation activities for political reasons and in order to recognize the new cultures that it faced. These translations, which have a great influence on the formation of Islamic thought, could be said to show a parallelism with political relations. The translation, turned to East in some periods, was mostly seen in the form of the transfer of ancient Greek philosophy and science.

Key Words: Middle East, Hellenism, Islamic Thought, Translation Activities.

¹Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Giriş

Ortadoğu kavramı XX. Yüzyılın başlarında İngilizler tarafından kullanılmaya başlanılan, günümüzde aynı adla anılan bir bölgenin ismidir. Coğrafi olarak, Türkiye, İran, Afganistan, Arap yarımadası, Irak, İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Mısır'ı içine alan Ortadoğu bölgesi, yaklaşık üç yüz milyon insanın yaşadığı önemli bir yerleşim alanıdır. Sınırları içerisinde Mezopotamya ve Nil vadisi gibi verimli toprakları bulundurması ve zengin petrol rezervlerinin yer alması bölgenin jeopolitik konumunun ön plana çıkmasını sağlamıştır. Jeopolitik özelliklerinin yanı sıra Ortadoğu, Mısır, Sümer, Babil, Asur gibi uygarlıklara ev sahipliği yapmış aynı zamanda İslamiyet'in de dâhil olduğu birçok dinin beşiği olması hasebiyle önemli bir kültür mirasına ev sahipliği yapmaktadır(Turan; 2002,ss.15-18).

Ortadoğu'nun genel olarak dini yapısına bakıldığında, semavi dinlerin tamamının bu bölgeden çıktığı bilinmektedir. Kendisine kitap gönderilen tüm peygamberler bu coğrafyada doğmuş, tüm semavi dinlerde önemli yere sahip olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva cennetten çıkarıldıktan sonra bu bölgeye indirilmiş, insanlığın ikinci babası olarak gösterilen Hz. Nuh tufandan kurtulmak için yaptığı yolculuğu bu coğrafyada sonlandırmıştır(Turan; 2002,s.37). Dinlerin beşiği olması hasebiyle Ortadoğu, yüzyıllar boyunca din eksenli mücadelelerin yaşandığı bölgelerin başında gelmiştir.

Bölgede mücadelenin yegâne sebebinin din kavgaları olduğunu söylemek yetersiz kalacaktır. Bereketli toprakların ve tarih boyunca önemli ticaret yollarının bu bölgede bulunması, son yüzyıllarda zengin petrol rezervlerinin bu bölgede yoğunlaşmış olduğu bilgisi, bölgede maddiyata dayalı savaşların ardı arkasının kesilmemesine neden olmuştur. Bu sebeple birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Ortadoğu, birçok devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. Burada üzerinde durulacak olan esas mesele Persler ile Yunanlılar arasında yaşanmış olan mücadelelerdir. Ortadoğu'da Pers-Yunan mücadelesi sadece askeri üstünlük kurma çabasından çok daha fazlasına işaret etmektedir. Özellikle Kral İskender'in doğu seferiyle birlikte bölgede önemli bir kültür empozisinin de kendisini gösterdiği, yerli ve yabancı kaynakların birçoğunun üzerinde durduğu önemli bir husustur.

Eski Mısır uygarlığı, Asurlular, Babilliler ve Sümerler gibi birçok büyük uygarlığın tarih sahnesinden silinmesinden sonra Persler ve Yunanlar dünya arenasının iki süper gücü olarak karşı karşıya kalmış; biri doğunun diğeri ise batının tek temsilcisi olarak döneme damgasını vurmuştur. Bölgedeki irili ufaklı birçok medeniyet bu iki büyük güç tarafından etkisi altına alınmış, bu hızlı büyümeyle birlikte Pers-Yunan sınırları birbirine dayanmıştır. Askeri anlamda daha güçlü bir yapıya sahip olan Perslere ile Yunanlar, M.Ö. başlayan mücadelelerini yüzyıllarca sürdürmüştür(Mansel, 2014;s.454). Aslına bakılırsa Yunanların Perslere oranla daha güçlü bir kültürel seviye de olmaları bir bakıma tarihçiler tarafından böyle aktarılmalarıyla ilişkili bir husustur. Dönem hakkında birçok tarihçinin referans aldığı Herodotos, yaptığı birçok karşılaştırmada Yunanları her yönden üstün göstermiştir.

Ortadoğu'nun büyük bölümünde etkisini gösteren Helen kültüründen İslam medeniyeti de payına düşeni almıştır. VII. Yüzyılın başlarında Arap yarımadasında Hz. Muhammed'e gelen ilk vahiyle ortaya çıkan İslam dini, semavi dinlerin sonuncusudur. Ortaya çıktığı yüzyıldan itibaren hızlı bir fetih politikası yürüten İslam dini kısa süre içerisinde yayılmış ve günümüzde bir buçuk milyondan fazla inananı olan büyük bir inanç sistemi halini almıştır. İslam dünyası Hz. Peygamber'in ölümünden sonra "Hulefa-i Raşidin" adı verilen ve uzlaşılı yoluyla başa geçen dört halife dönemini yaşamıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminde hızla yayılmaya başlayan İslam dini, daha sonra kurulan Emevi ve Abbasi hanedanlıkları boyunca büyük bir İmparatorluk haline gelmiştir.

Kur'an'ın birçok ayetinde ilme ve ilim sahiplerine yapılan yüceltici referanslar ile birlikte İslam dini bilgiye ve ilme büyük ehemmiyet vermiştir. Örneğin Nisa Suresinde "Fakat içlerinde ilimde

derinleşmiş olanlar ve müminler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler, namazı kılanlar, zekâtı verenler; Allah'a ve ahret gününe inananlar var ya; işte onlara pek yakında büyük mükâfat vereceğiz." Diyerek, ilim peşinde koşanların ödüllendirileceği bildirilmiştir(Kuran, Nisa;162). Hızla genişleyen coğrafi yapısı ile birlikte farklı kültürlerle karşılaşan İslam, gerek kendi doğrularını savunmak gerekse yeni kültürlerle kaynaşmak amacıyla özellikle Abbasiler döneminde önemli ilim faaliyetlerine girişmiş ve tarihte önemli bir bilgi aktarımı olarak kabul edilen tercüme faaliyetlerini başlatmıştır. Pers-Yunan devletlerinin ve kültürlerinin arasında ortaya çıkmış olan İslam medeniyeti, sosyal ve toplumsal bir olgu olarak bu iki medeniyet arasındaki çekişmeye kayıtsız kalmamıştır. Bu doğrultuda İslam dünyası, zaman zaman bu kültürleri etkilemekle birlikte, bu medeniyetlerin kültürlerinden ve siyasi çekişmelerinden de etkilenmiştir.

1. Ortadoğu'da Pers-Yunan Mücadeleleri

Doğu ile batı arasındaki mücadeleler tarihin kadim dönemlerinde başlamış ve günümüzde de devam etmektedir. Eskiçağ'ın ilk dünya savaşı olarak gösterilen ilk doğu-batı karşılaşması, Akalar ile Troyalıların karşı karşıya geldiği ve yaklaşık olarak on yıl sürdüğü aktarılan Troya Savaşlarıdır(Memiş, 2001;s.51). Homeros'a dayandırılan bilgiler savaşın Troya kralının oğlu Paris'in Sparta kralının karısı Helena'yı kaçırmayı nedeniyle başladığını bize aktarır. Fakat savaşın görünen sebebi bu olmakla birlikte asıl nedenin ekonomik olduğu düşünülmektedir. Doğu Akdeniz devletleri ile yoğun bir deniz ticaretine sahip olan Akalar, özellikle XIII. Yüzyılın başlarında ticari anlamda sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Akdeniz'de ortaya çıkan korsanlar nedeniyle deniz ticaretleri zor duruma düşen Akalar, bu sıkıntılı darboğazdan kurtulabilmek amacıyla, daha bakir bir alan olan Karadeniz sahillerinde yeni pazarlara yönelmek istemişlerdir. Karadeniz sahillerine açılmak isteyen Akaların Truvalıların elinde bulunan Çanakkale Boğazı'nı geçmek için Troyalılarından kurtulmaları gerekiyordu. Akalar ile Troyalıları arasındaki en temel anlaşmazlık ve mücadelenin sebebinin bu olduğu düşünülmektedir(Memiş, 2001;ss.50-51).

Doğu ile batı arasındaki ilk savaş olarak her ne kadar Troya savaşları gösterilse de, Ortadoğu'nun en kanlı ve en uzun süren mücadelesi Perslerle Yunanlılar arasında olmuştur. Pers-Yunan mücadelelerin sonuçları Troya savaşlarına oranla çok daha büyük ve yıkıcıdır. Bunun doğal bir göstergesi ve sonucu olarak Pers-Yunan savaşları, Ortadoğu'da bulunan irili ufaklı tüm devletleri ve kültürleri etkilemiştir.

Perslerin Ortadoğu'da siyasi bir varlık olarak ortaya çıkmaları M.Ö. VI. Yüzyılda Ahameniş İmparatorluğuyla beraber olmuştur. M.Ö. 560 yılında İran'da kurulan Ahameniş İmparatorluğu, dünya tarihinde o döneme kadar kurulmuş en büyük imparatorluklardan birisi olmuştur. En güçlü döneminde imparatorluğun sınırları Mısır, Kuzey Hindistan ve Orta Asya'da Kazakistan topraklarına kadar uzanmaktaydı(Ponting, 2017;ss.194-195). Pers Kralı II. Kyrus döneminde hızlı bir yayılma ve fetih politikasıyla birlikte VII. Yüzyılın başlarında Persler, bölgenin büyük bir bölümünün hâkimi durumuna gelmişlerdir. İlk olarak Lidyalılar üzerine yürüyen II. Kyrus daha sonra Anadolu'nun batısında bulunan İyonya şehirlerini bir bir zapt ederek ilerleyişini sürdürmüştür. M.Ö. 539 yılında Babil'i fetheden Kyrus Ortadoğu'da Mısır hariç birçok devleti ele geçirmiş ve kendisinden sonraki Pers yöneticilerinin de aynı politikayı devam ettirmesi neticesinde Persler Ortadoğu'nun en güçlü İmparatorluğu olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır(Mansel, 2014;ss.265-266).

Tarih kayıtlarının bize verdiği bilgiler doğrultusunda Persler ile Yunan kuvvetleri arasındaki ilk savaş Maraton Savaşıdır(Herodotos, 2019;ss.490-497). Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçiren Perslerin sınırları Avrupa'ya dayanmıştır. Bu aynı zamanda Avrupa'nın ve Balkanların güçlü uygarlığı durumunda olan Yunanlılarla da sınır komşusu olma anlamına gelmiştir. Persleri Balkanlar'a sefer yapmaya iten sebep, sınır komşularından ve boğazlardan gelebilecek herhangi bir saldırı tehlikesi olmuştur(Mansel, 2014;s.267). Bu tehlikeye karşı önlem almak isteyen Pers kuvvetlerinin harekete geçmesi neticesinde, Persler ile Yunan kuvvetleri M.Ö. 490 yılında Atina yakınlarındaki Maraton Ovası'nda karşı karşıya gelmişlerdir. Dönemin en güçlü ordusuna sahip

olan Pers kuvvetlerinin Yunan kuvvetlerine karşı sayıca üstünlüğü birçok tarihçi tarafından bize aktarılmaktadır. Örneğin dönem hakkındaki birçok bilgiye kaynaklık eden Herodotos, Persler karşısında Yunanları “bir avuç” olarak nitelendirmektedir(Herodotos, 2019;s.492). Herodot'un ve diğer kaynakların aktardığı haliyle Perslerin askeri anlamda sayıca üstün oldukları kabul edilebilir olmakla birlikte, aradaki farkın uçurum denilecek boyutta olması mantıklı gelmemektedir. Zira Yunanların farklı şehir devletlerinden müteşekkil bir orduya sahip olduğu düşünülürse, Yunan kuvvetlerinin “bir avuç” olarak nitelendirilmesi çok inandırıcı gelmemektedir. Aslen Yunan olan Herodotos'un Yunan güçlerini bu kadar az olarak göstermesinin altında yatan sebep, kazanılan zaferi daha anlamlı kılmak isteğinden doğmuş olabilir.

Maraton Savaşı'nda Yunan kuvvetlerini zafere götüren sebeplerin başında, Pers savaşçılarında kıyasla daha hızlı olan Yunan piyadelerinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Pers askerlerinin daha hafif fakat dayanıksız kalkanları Yunan güçleri karşısında direnememiştir. Savaşı kazanan Yunan kuvvetlerinin yüz doksan iki kaybına karşılık Persler altı binden fazla askerini kaybetmiştir(Herodotos, 2014;s.180). Savaşın seyrini belirleyen bir diğer önemli etken de, idare ve sevk konusunda Perslere oranla çok daha becerikli davranan Yunan komutanlar olmuştur. Savaş meydanında ağır bir yenilgiye uğrayan Pers kuvvetleri, gemilere kaçarak Atina'ya hızlı bir ikinci saldırı yapmayı planlamış fakat zamanında Atina'ya dönen Yunanlar buna izin vermemiştir. Maraton savaşında aldığı yenilgiyle ülkesine dönen Dareios, öç alma duygusuyla tekrar saldırı hazırlıklarına başlamış, fakat ülkesinde çıkan ayaklanmalar neticesinde bu fikrini ertelemek zorunda kalmıştır. Çıkan ayaklanmaları bastıran Dareios, askerlerini Yunan topraklarına saldırmak üzere hazırlıklara tekrar girişmiş fakat sefere çıkmadan M.Ö. 486 yılında ölmüştür(Mansel, 2014;s.287).

Dareios'un ölümünden sonra yerine geçen Pers kralları Maraton savaşının yenilgisini unutmamıştır. Pers İmparatoru Kserkses, babasından devraldığı görevle Yunan topraklarına bir sefer düzenlemiştir. Babasından bir adım ileri gitmeyi düşünen Kserkses, sadece Maraton Savaşı'nın öcünü almayı değil tüm Yunan topraklarının da sahibi olma isteğiyle bu sefere çıkmıştır(Mansel, 2014;s.291). Yunan kuvvetleriyle Artemision ve Termopilai savaşlarında karşılaşan Persler, Yunan şehirlerine saldırmış ve büyük yıkımlar gerçekleştirmiştir. Kral İskender'in tarih sahnesine çıkışına kadar sık karşılaşan dünyanın iki büyük medeniyeti, bu dönemden sonra farklı bir mücadele içerisine girmiştir. İskender'in tüm Yunan şehirlerini örgütlemesiyle birlikte hızlı bir zafer elde etmesi, Ortadoğu'da yeni sınırların çizilmesinin yanı sıra etkisi uzun yıllar sürecek olan Helenizm kültürünün de ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

2. Büyük İskender'in Doğu Seferi ve Helenizmin Ortaya Çıkışı

Tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte, yüzyıllardır devam eden doğu-batı mücadelesinin yeni bir hal aldığı Büyük İskender, M.Ö. 356 yılında dünyaya gelmiştir(Refik, 1931;s.5). Makedonya Kralı II. Philip'in oğlu olan İskender, henüz on üç yaşındayken dönemin en büyük filozoflarından birisi olarak kabul edilen Aristoteles'in özel öğrencisi olarak iyi bir eğitim almıştır. Aristoteles'in öğrencisi olması şüphesiz İskender'in düşünce dünyasında yeni ufukların açılmasına sebep olmuştur. İskender, Yunan kültürünü, şiiri, mantığı ve felsefeyi Aristoteles kanalıyla öğrenmiştir(Mansel, 2014;ss.451-452).

İskender'in dünyaya geldiği dönemde, Yunan devletleri arasında kargaşadan dolayı siyasi bir birlik yoktu. Yunan devletlerinin birbirleriyle girdikleri mücadeleler en çok Perslerin işine yaramaktaydı. Persler küçük Yunan devletlerini aralarındaki anlaşmazlıklardan ötürü sürekli kışkırtarak onların birleşmesinin önüne geçmiş oluyorlardı. Ünlü tarihçi Droysen'e göre, Pers siyasetinin en temel amaçlarından birisi, Helenlerin birleşmesini engellemektir. Bu amaçları doğrultusunda Persler, güçlü olan Yunan devletlerini güçsüzleştirmek ve kargaşa ortamını körüklemek için ellerinden gelen tüm siyasi hamleleri kullanmışlardır(Droysen, 2007;s.180). Bu

kargaşa ortamında henüz yirmi yaşında Makedonya tahtına oturan İskender, on üç yıl süren hükümdarlığı süresinde tarihte eşine az rastlanır zaferlere imza atmıştır.

İskender'in tahta çıkar çıkmaz ilk icraatı, Makedonya'daki iç karışıklıkları bastırmak olmuştur. Ülkesindeki siyasi durumu düzelterek İskender, doğu seferine çıkarak Persleri tamamen kontrol altına almak istemiştir. Aslında Perslerin üzerine yürümek ve onları yok etme fikri İskender'den önce babası II. Philip'in de en önemli planları arasındaydı. Fakat iç karışıklıklarla uzun yıllar mücadele eden Philip, bu hayalini gerçekleştirilemeden ölmüştür. Asya seferine çıkmadan önce diğer Trak devletlerini de boyunduruğu altına alan İskender, doğu seferinin hazırlıklarına başlamıştır(Mansel 2014;s.452).

Tarih kayıtlarının bize verdiği bilgilere göre İskender'in Asya seferine çıktığında ordusunda 30000 bin piyade ve 5000 civarı süvari bulunmaktaydı. Buna karşın III. Dareios komutasındaki Pers ordusu bu sayıdan çok daha fazla askere sahipti(Chamoux, 2002;s.12). Batı Ege kıyılarından ilerleyerek Anadolu'ya giren İskender'in ordusuyla Pers ordusu M.Ö. 333 yılında şiddetli bir savaşa girmiştir. Savaşın sonucunda İskender Persleri ağır bir yenilgiye uğratmış, Pers kralı kaçarak canını kurtarmış fakat eşi ve çocukları İskender'e esir düşmüştür. Pers ordusuna ağır bir yenilgi yaşatan İskender, Fenike kıyıları ile Mısır ve bugünkü Suriye ve Gazze'nin olduğu bölgeleri almıştır.

Ortadoğu'nun büyük bölümünü ele geçiren İskender, halk tarafından kabul görmek için kendisini Pers İmparatorluğu'nun devamı olarak kabul ettirme çabası içerisine girmiştir. Birçok Yunan ve Makedon askerini Pers kızlarıyla evlendiren İskender'in kendisi de iki tane Pers prensesi ile evlenmiştir. Fethettiği topraklarda özellikle Perslerin ayaklanmasına engel olmak isteyen İskender'in böyle bir politika izlediği düşünülmektedir(Tanilli, 2015;s.317). İskender'in Pers topraklarında uyguladığı Yunanlaştırma politikası neticesinde, idarede ve yönetimin diğer kademelerinde Yunanlıların sayısı artmaya başlamış, Helen kültürü tüm kademelerde kendisini göstermeye başlamıştır.

Büyük İskender, doğu seferinde ele geçirdiği bölgelerde önemli şehirler kurmuş, buralarda kurduğu bilim merkezleriyle Yunan kültürünü ve mirasını yaymayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Mısır'da kendi ismiyle kurduğu "İskenderiye" şehri, Helenizmin bilim merkezi halini almıştır. Helenizm kavramını bilimsel bir terim olarak ilk kez Alman tarihçi Droysen kullanmıştır. Droysen'e göre İskender, ele geçirdiği bölgelerdeki, kültürü yok olmuş uluslara Yunan egemenliğini, kültürünü ve eğitim anlayışını kabul ettirerek Helenizmi başlatmıştır(Droysen, 2007;s.15). Helenizm terimi her ne kadar Yunan kültürünün doğu kültürüyle bir tür kaynaşması olarak ifade edilse de, bu kaynaşmada baskın tarafın Yunan kültürü olduğu birçok düşünür tarafından belirtilmektedir. Örneğin, Server Tanilli'ye göre Helenizm, Yunan köleci toplumunun doğunun birçok yerine yayılmış halidir(Tanilli, 2015;s.318).

Büyük İskender, ele geçirdiği topraklarda sistemli bir kültür asimilasyonu uygulama yolunu seçmiştir. Bu yönüyle o, Pers krallarından ayrılır. Pers hükümdarları ele geçirdiği topraklara *satrap* adını verdiği yöneticiler atamış, bir çeşit eyalet yönetimi kurmuşlardır. Bu doğrultuda zapt edilen yeni bölgelerde yaşayan halkın din, dil, kültür ve geleneklerine müdahalede bulunmamışlardır. Perslerin kültürel asimilasyona dayanmayan bu uygulamaları, kurdukları hâkimiyetin yüzeysel olmaktan öte geçememesinin de yegâne sebebi olmuştur(Memiş, 2001;s.93). Perslerin aksine kral İskender'in doğu seferi yalnızca bir askeri başarı olmanın ötesinde Yunan kültürünün bir taşıyıcısı rolünü de üstlenmiştir. İskender'in Asya seferiyle birlikte Yunan kültürü Akdeniz, Asya içleri ve Ortadoğu'da kendisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Ele geçirilen bölgelerde Yunanca resmi yönetim dili haline gelmiş, yöneticilerin çoğu Yunanlardan oluşturulmuştur.

Büyük İskender'in ele geçirdiği topraklarda mevcut bilimsel kültüre de önemli zararlar verdiği aktarılmaktadır. "Kitabu'l Mevalid" adıyla VIII. Yüzyılda Arapçaya çevrilen "Denkard" adlı eserde, Kral İskender'in Dara krallığını ele geçirdikten sonra ülkede bulunan bilimsel eserleri

Yunancaya çevirttiği ve ardından yaktırdığı belirtilmektedir. Bununla da yetinmeyen İskender, astronomi, tıp ve felsefe gibi alanlarda alanında yetkin bilginleri de öldürttüğü aynı eserde aktarılan bilgiler arasındadır(Türker, 2003;s.224). İslam dünyasında bibliyografya tarzında kaleme aldığı “Fihrist” adlı eserle ön plana çıkmış olan el-Nedim, İskender'in tahripleriyle ilgili şöyle demektedir:

Neticede İskender, Kral Dara b. Dara'yı öldürdü, krallığını ele geçirdi, şehirlerini yıktı. Şeytanlar ve güçlü adamlarla inşa ettiği su kanallarını tahrip etti. Kayalara ve ahşap malzemeye nakşettiği çeşitli ilimleri barındıran pek çok bina türünü yıkıma uğrattı. Bunları yıkarak, yakarak ve uyumlu düzenini bozarak yok etti. İstahr şehrinin Divanlarında ve hazinelerinde bulunan pek çok şeyin kopyasını çıkarttı ve onları Rumca ve Kıpticeye çevirtti. İhtiyaç duyduklarını istinsah ettikten sonra Farsça yazılı olan her şeyi ve “el-Kuştic” adı verilen bir kitabı da yaktırdı. Ayrıca astronomi, tıp ve tabiat ilimlerine ilişkin ihtiyaç duyduğu şeylere el koydu. Bu kitapları, ele geçirdiği ilimleri, malları, hazineleri ve âlimleri Mısır'a gönderdi(el-Nedim, 2017;s.613).

Nedim'in belirttiği gibi, İskender'in doğu seferi sırasında yaptığı ilmi ve kültürel tahribat konusunda birçok tarihçi hem fikirdir. Önemli bir nokta ise, İskender'in bunları yaparken orijinal eserlerden Yunancaya birer tercüme yaptırmış olmasıdır.

3. Ortadoğu'da İslam'dan Önce İlim ve Tercüme Faaliyetleri

Tarihte büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış, büyük düşünürleri yetiştirmiş olan Ortadoğu, ilmi anlamda büyük bir geleneğe sahip olmasının yanı sıra İskender'in bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Helenizm etkisiyle bu geleneği daha da ileriye taşımıştır. İskender, Mısır'da kendi adıyla kurduğu “İskenderiye” şehrinde önemli bir bilim merkezi oluşturmuştur. Düşünce tarihine önemli katkıları olarak “İskenderiye Okulu”, M.Ö. 331 yılında bizzat İskender'in isteği üzerine kurulmuş bir bilim merkezidir. Eğitim dili Yunanca olan okulda antik Yunan felsefesi baskın eğitim sistemini oluşturmuştur. Okulda, felsefe, tıp, astronomi gibi alanlarda birçok düşünür yetişmiştir(Bayrakdar, 2009;s.32).

Helenizmin en önemli temsilcisi olan İskenderiye Okulu, İskender'in kumandanlarından Ptolemy döneminde asıl ününe kavuşmuştur. Bu dönemde İskenderiye Okulu'nda Mısır'ın kadim teorik bilgisiyle kaynaşan Yunan kültürü ve bilimi Helenizmin ortaya çıkmasının en büyük tetikleyici olmuştur(Vural, 2016;s.30). İskenderiye Okulu'nun ve Helenistik düşüncenin etkileri M.S. VIII. Yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Atina'dan sonra Yunan felsefesinin izleri kendisini en çok İskenderiye okulunda hissettirmiştir. Helenistik düşüncenin etkisiyle ortaya çıkan tüm felsefi akımların temelinde Yunan felsefesinin izlerinin olduğu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır(Bayrakdar, 2009;s.31). İslam felsefesinde çok sayıda filozofu etkileyen, kendisine önemli ölçüde taraftar bulan “Yeni Plâtonculuk” akımı İskenderiye'de ortaya çıkmış ve sistemli bir hal almıştır. Suriyeli Numenius olarak da tanınan “Ammanios Saccas” tarafından ortaya atılan “Yeni Plâtonculuk”, İskenderiye Okulunda Platon'un düşüncelerinin Pisagorculuk ve Hıristiyanlık inanışının harmanlanmasıyla oluşturulan bir felsefi akım olmuştur. Böyle bir harmanlamaya ihtiyaç duyulmasının en büyük sebebinin, yeni Plâtonculuğun dönemin dinsel taleplerine en uygun düşen çözüm olmuş olabileceği düşüncesidir(Kurtoğlu, 2000;s.32).

İslam düşüncesinin oluşumunda İskenderiye okulunda yapılan tercümelerin büyük payı olmuştur. Özellikle Aristoteles'in eserleri ve bunlara yapılan şerhler, Öklid, Hipokrat, Galenos, Plotinos ve Batlamyus'un düşüncelerinin İslam düşüncesine girişinde en büyük kaynak İskenderiye okulu ve burada yetişen düşünürler olmuştur(Ülken, 1997;s.38).

Ortadoğu'da İskenderiye okulundan ayrı açılan bir diğer önemli bilim merkezi Cundişapur Okulu'dur. İlmi faaliyetler açısından zengin bir bölge olan İran'ın Huzistan bölgesinde kurulmuş olan okulun tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Okul, Sasani Hükümdarı I. Şapur tarafından

Hamedan yakınlarında kurulmuştur. Sasani-Roma mücadelelerinin yoğun yaşandığı miladi 259 yılında Sasaniler bugünkü Urfa yakınlarında Roma ordusunu mağlup etmiş ve yaklaşık yetmiş bine yakın Roma askerini esir almıştır(Söylemez, 2017;s.27). Sasani hükümdarı Şapur'un esir aldığı askerlerin yanı sıra birçok bilgin ve işçiyi de Cundişapur bölgesine yerleştiği bilinmektedir. Ayrıca Urfa'daki mezhep çatışmalarından kaçan birçok Nesturi papaz ile Atina'dan gelen sekiz filozofun da buraya yerleşmesiyle şehirde düşünsel bir hareketlilik başlamıştır(Vural, 2016;s.31).

Üç yıllık bir eğitim programı uygulayan Cundişapur okulunda, matematik, Öklid hendesesi, Aristoteles mantığı ve felsefesinin yanında üst düzey bir tıp eğitimi de verilmekteydi(Söylemez, 2017;ss.89-90). Eğitim ve yazı dilinin büyük ölçüde Yunanca olduğu okulda, aynı zamanda Süryanice ve Pehlevince de eğitim dili olarak kullanılmıştır. Nesturi bilginlerin çokluğu ve bölgeye yerleştirilen Yunanca konuşan bilginler sayesinde okul, özellikle Yunanca ve Süryanice tercüme konusunda önemli adımlar atmıştır. Okul yerleşkesi içerisinde, medrese, hastane ve kütüphanenin yanı sıra bir de tercüme odası bulunmaktaydı. I. Şapur'un Hindistan, Bizans, Suriye gibi bölgelere elçiler göndererek buradaki önemli eserleri toplatıp Pehlevince'ye tercüme ettirmesi, Cundişapur okulunun tercümeyle olan ilişkisini gözler önüne sermektedir(Söylemez, 2017;s.97). Yapılan tercümelemlerin çoğunluğu felsefe ve tıp alanlarında olmuştur. Grekçeden "İskender Tarihi" ve Hintçeden "Kelile ve Dimne" çevirileri bu dönemde Pehlevi diline aktarılmıştır.

İslam öncesi dönemde ilmin önemli bir diğer merkezi, Arapların "Diyaru'r Rebia" diye isimlendirdikleri ve günümüzde Türkiye sınırları içerisinde yer alan Nusaybin olmuştur. Asur-Med-Babil mücadeleleri sırasında tahrip edilmiş olan şehir, İskender'in doğu sefer[in]den sonra tekrar imar edilmiş ve eski önemine kavuşmuştur(Cöhce, 2009;s.93). Nusaybin, İskender'in fethinden çok önceleri bir bilim merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Burada yaşayan pagan Süryaniler, Hıristiyanlık dini gelmeden çok önce burada bilimsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir(Doru, 2009;s.186). İskender'in bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte okulda genel olarak Süryani Hıristiyanlar yetişmiştir. Okulda Helenizm ve Grek kültürünün etkisinin ağır şekilde hissedilmesine rağmen bazı Süryani düşünürler tarafından Helenizmin öz kültürlerini yozlaştırdığı gerekçesiyle eleştirileri de olmuştur. Bu çerçevede Süryani düşünce okulunda Grek düşüncesinin taşıyıcısı konumunda olan Helenizm taraftarı düşünürler ile Helenleştirilmiş Grek düşüncesi savunucusu Süryani bilginler arasında sürekli devam eden bir mücadelenin olduğu savunulmuştur(Doru, 2017;s.870).

Süryani düşünürlerin ve mütercimlerin Nusaybin okulunda yaptıkları tercümelemler İslam düşüncesine etkileri bakımından başat rol oynamışlardır. Antik Yunan düşüncesinin İslam düşüncesine tercümesinde Grekçe orijinal kaynaklardan çok Süryanilerin yaptıkları çeviriler kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında özellikle yazılan şerhler, Hıristiyan ve pagan Süryanilerin kendi etkilerini de İslam düşüncesine taşımıştır. Nusaybin okulunda gayet verimli bir tercüme faaliyeti yürüten Süryaniler başta teoloji olmak üzere felsefe, mantık, astronomi, geometri, edebiyat ve tıba dair eserlerin tercümelemlerini yapmışlardır(Gutas, 2015;s.33; Abat, 2009;s.207; O'leary, 2003;s.17).

Süryanileri çeviri etkinliğine iten sebep yalnızca farklı medeniyetlerin düşüncelerini bilme isteği olmamıştır. Hıristiyan dünyasında miladi IV. Yüzyılda yaşanan teolojik problemler sonucunda Hıristiyanlık doğu ve batı Hıristiyanları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılık beraberinde her grubun kendi düşüncesinin doğruluğunu kanıtlamaya olan inancı beraberinde getirmiştir. Süryaniler kendi kiliselerinin öğretilerini, dini metinleri yorumlamak suretiyle ortaya koymaya çabalamışlardır. Bu aşamada Süryani düşünürler Yunan felsefesine ve mantığına ihtiyaç duymuş ve Yunan felsefesiyle ilgili eserlerin tercümesiyle ilgilenmişlerdir(Doru, 2017;s.872).

Fırat nehrinin kuzeydoğusunda bugün Türkiye sınırlarında içerisinde kalan Urfa şehri, hem İslam öncesi dönemlerde hem de Müslümanların fethinden sonra önemli bir bilim merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Kent, pagan kültürü, Sabiilik, Hıristiyanlık ve İslam medeniyeti

açısından birçok önemli düşünürü yetiştiren bir bilim-kültür merkezidir(Ekinci, 2006;s.199). Yakın dönemde yapılan kazılar şehrin neolitik çağa kadar götürülen tarihiyle birlikte, İskender'in doğu seferiyle Helenizmin önemli kültür merkezlerinden birisi haline geldiği göstermektedir(Keklik, 1969;s.19). İskender'in fethinden önce özellikle pagan kültürünün hâkim olduğu kent, İskender ile birlikte tıpkı Nusaybin'de olduğu gibi özellikle Süryani düşünürlerin yoğun etkisi altında kalmıştır(Ekinci, 2006;s.199).

İslam düşüncesinin oluşumunda, "Hıristiyanlaştırılmış" ya da "Yahudileştirilmiş" Yunan düşüncesinin kaynağı konumundaki Nusaybin, Antakya ve Urfa okulları etkili olmuştur. İskender'in fethinden önce de pagan kültürünün ve Yahudiliğin etkisi altında bir bilim merkezi olan Urfa ve çevresi, bu yönüyle felsefi ve düşünsel alt yapıya hazırlıklı bir bölgedir. Bölgedeki Nesturi ve Yahudi bilginler, Helenizm etkisiyle aldıkları antik Yunan düşüncesini çeviriler yoluyla aktarmakla kalmamış aynı zamanda kendi mezhepsel akidelerinin yayılması amacıyla bir araç olarak da kullanmışlardır diyebiliriz. Bu amaçlarla kurulmuş elliden fazla Süryani mektebinin varlığı bilinmektedir(Keklik, 1969;s.20). Urfa Akademisi'nin bir başka misyonunun da, Hıristiyanlaştırılan İranlılara Yunanca öğretmeyi bir amaç edinmesi olduğu aktarılmaktadır(Bayrakdar, 2009;s.33).

Urfa okulunda yapılan eğitimde felsefenin rolü şüphesiz büyüktür fakat yalnızca felsefe eğitimi verilmemektedir. Okulda, tıp ve ilahiyat gibi konularda da önemli çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle Hıristiyan mezheplerinin etkisiyle felsefeye olan ilgi daha da artmıştır. Nesturi Mezhebi'nin etkisiyle şehirde özellikle Meşşai felsefesi ön plana çıkmıştır. Miladi 431 yılından itibaren yayılmaya başlayan bu mezhebin adı Aristoteles felsefesiyle birlikte anılır duruma gelmiştir. Nesturilere göre dini problemlerin çözümü, Aristoteles diyalektiğinin dini problemlere uygulanmasından geçiyordu. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Antik Yunan felsefesinin en önemli savunucuları Ortadoğu'da Nesturiler olmuştur. Nesturiler Urfa okulunda hem Grekçe öğrenmiş hem de özellikle Aristoteles olmak üzere Yunan felsefesiyle ilgilenmişlerdir(Ekinci, 2006;s.202).

4. Ortadoğu'da Yeni Bir Medeniyet Olarak İslam Dünyası

VII. yüzyılın başlarında Arap yarımadasında Hz. Muhammet'e gelen ilk vahiyyle birlikte ortaya çıkan İslam dini, semavi dinlerin sonuncusu olarak yüz yıl gibi kısa bir sürede hızla yayılmaya başlamış ve günümüzde dünya üzerinde yaklaşık bir buçuk milyon inanana olan bir din haline gelmiştir. Hz. Muhammet'in vefatından sonra erken İslam dönemi olarak adlandırılabilir dört halife döneminde İslam orduları hızlı bir fetih politikasıyla hareket ederek kısa sürede İslam dininin yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Ortaya çıktığı coğrafya itibariyle İslam medeniyeti, kendisini yüzyıllardır süregelen Pers-Yunan çekişmelerinin tam ortasında bulmuştur. VII. Yüzyılda İslam'ın doğuşu, bölgedeki dengeler için önemli bir parametre olmuştur. İslam'ın doğuşundan hemen önce VI. Yüzyıl, Pers-Yunan mücadelelerinin tekrar alevlendiği, bu doğrultuda her iki medeniyetin bölgedeki şehirleri ve kabileleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya istekli görüldüğü bir yüzyıl olmuştur(Türker, 2012;s.197). Bizans İmparatorluğu, yüzyıllardır atalarından miras aldığı politikaları devam ettirmiş, Sasanilerden gelebilecek saldırılara karşı güçlü Arap kabilelerini kendi saflarına çekebilmek adına çeşitli ittifak antlaşmaları yapmıştır(Avcı, 2015;ss.20-21).

Ortadoğu'da bulunan Arap kabileleri arasında Mekke'nin Kureyş kabilesinin özel bir yeri vardı. Mekke şehri, Arabistan'ın en önemli ticaret merkezi konumundaydı. Hz. Muhammed'in de mensubu olduğu Kureyş kabilesi, bu doğrultuda yıllardır özellikle ticari alanda gösterdikleri başarılar neticesinde hem zenginleşmiş hem de Mekke'de söz sahibi bir konuma gelmişlerdi(Hodgson, 1995;s.93).

Coğrafi konumu itibariyle kendisini Sasani-Bizans ikilemi arasında bulan İslam siyasetinin önünde üç farklı seçenek olduğu görülmektedir. İslam ya doğulu ya da batılı olmak arasında bir seçenek yapacaktı ya da kendisine özgün bir yol haritası çizmesi gerekecekti(Türker,

2012;s.201). Kureyş kabilesi, İslam gelmeden önce ve İslam'ın ilk yıllarında tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Geçim kaynaklarının büyük bölümü kervan ticaretine bağlı olan Kureyşliler, tarafsız kalarak hem Bizanslılarla hem de Sasanilerle ticaretlerini güven içerisinde devam ettirmeye çabalamışlardır. Bununla birlikte zaman zaman siyasi güç elde edebilmek için bu tarafsızlığın rafa kaldırıldığı da olmuştur. İbn Kuteybe'ye dayandırılan bilgilere göre, Hz. Muhammet'in dedelerinde Kusayy b. Kilab, Mekke'deki gücünü artırmak için Bizans İmparatoru'nun desteğini almıştır(Avcı, 2015;s.29).

İslam devletinin komşu devletlerle siyasi ve ticari ilişkiler içerisinde olması gayet doğal hatta zorunlu bir durum olarak kabul edilebilir. Bu doğrultuda büyük ihtimal Hz. Muhammet de dönemin Sasani-Bizans çatışmasının farkındaydı. İslam'ın bu iki devlet söz konusu olduğunda hangi tarafta yer alacağı ya da tarafsız kalmayı tercih edeceği farklı parametrelere bağlı bir durumdur. Hıristiyan Bizanslılarla Müslümanlar arasında doğal bir bağ vardır. Her ne kadar İslam'ın gelmesi Hıristiyanlığın özünden sapmasıyla yakından ilintili olsa da İslam ile Hıristiyanlık aynı kaynaktan geldiğine inanılan dinlerdir. İslam'ın ilk yıllarında Habeş kralının Hz. Muhammet'in elçilerini hoş karşılaması ve Müslüman mültecileri ülkesine kabul etmesi, Müslümanların zihninde Hıristiyanlara karşı bir müsamaha doğurmuştur(Türker, 2012;s.197).

VII. yüzyılda Sasaniler ile Bizans arasında yapılan savaş, Sasanilerin zaferiyle sonuçlanınca İslam bu duruma ilgisiz kalmamıştır. Savaş sonunda Sasanilerden barış talep eden Bizans kralının teklifi reddedilmiş; Hıristiyan inançlarından vazgeçene dek barışın olmayacağı Sasani hükümdarı tarafından belirtilmiştir(Türker, 2012;s.197). İslam dünyası bu savaşı yalnızca iki devlet arasında olan bir mücadelede olarak görmemiş; semavi bir dine inanan Bizans ile putperest Persler arasında süregelen bir mücadele olarak yorumlamıştır. Bu açıdan Bizans ordularının Persler karşısında yenilgiye uğraması Müslümanları üzmüştür denilebilir. İslam'ın ana kaynağı olan Kuran ayetleri bile bu mücadeleye yer vermiştir. İslam dininin teolojik sınırlarını çizen Kuran, aynı zamanda Müslümanların gündelik hayatlarıyla ilgili muhtevayı da içermektedir. Sasani-Bizans savaşıyla ilgili olarak Rum Suresi'nin ayetleri konuya ışık tutmaktadır:

(1)Elif Lam Mim (2)Rumlar yakın bir yerde Mağlup oldu. (3) Mamafih onlar galip geleceklerdir. (4) Birkaç sene içinde.. Daha önce olduğu gibi sonunda emir Allah'a aittir ve o gün müminler sevinecektir.(5) Allahın yardımıyla... O, dilediğine yardım eder. O, güçlüdür ve merhametlidir! (6) Bu, Allah'ın sözüdür. Allah sözünden dönmez, fakat insanların çoğu bilmezler. (Kuran, Rum;1-6)

Rum Suresi'nin yukarıda aktarılan ilk altı ayetinde, Rumların Persler karşısında aldıkları yenilginin geçici olduğu, Bizans'ın yakın bir zamanda galip geleceği bildirilmektedir. Rum Suresinin zikrolunan ayetleri Müslümanlar arasında sevince sebep olmuştur. Müslümanların Bizans'a ve [dolayısıyla] Yunan kültürüne gösterdiği toleransın örneklerini çoğaltmak mümkündür. İskender'e yapılan "Zülkarneyn" güzellemesi bu konuda ayrı bir örnek teşkil etmektedir. Kuran'da ismi geçen "Zülkarneyn", Müslümanlar arasında peygamber ya da veli bir kul olarak kabul edilmektedir(Kuran, Kefh;83-89). İslam dünyasında tarih ve hadis alanında önemli bir yere sahip olan Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt Taberi, dört ciltlik tarih eserinin II. cildinde İskender'e Zülkarneyn dendiğini ve bunun sebeplerini bize aktarmaktadır(Taberi, 2007; s. 289).

4.1. İslam'ın Klasik Döneminde İlim ve Tercüme Faaliyetleri

Bilim, düşünce ya da felsefe herhangi bir toplumun ya da medeniyetin tekelinde olan, yalnızca o coğrafyaya ait bir hazine değildir. İnsanlığın tarih sahnesine çıktığı ilk günden beri gelişerek artan bilimsel miras, her medeniyetin kendi özünden bir şeyler eklemesiyle ilerlemektedir. Matematiği yalnızca Hint düşüncesine mal etmek, geometrinin kökenlerinin sadece Mısır'da var olduğuna inanmak ne kadar gerçekçi olmazsa; felsefeyi de bir tür Yunan mucizesi olarak kabul etmek de bilimin birikerek ilerleyen yapısını o denli göz ardı etmek olacaktır.

Miladi VII. Yüzyılda ortaya çıkan İslam dini ve bunu takip eden İslam düşüncesi, farklı kültürlerin düşüncelerinden etkilenmiş ve başka medeniyetleri etkilemiştir. Özellikle batılı oryantalistlerin birçoğunun belirttiği gibi İslam düşüncesi, Arapların gözüyle aktarılmış *pür Yunan* felsefesi değildir(Nasr-Leaman, 2011;s.49). Fakat özeld e İslam düşüncesi genelde ise herhangi bir düşünce sisteminin kaynağını pür aktarım olarak göstermek bilim tarihi açısından sığ bir yaklaşım olacaktır. Kaldı ki, birikimiyle birçok batılı düşünürü etkilemiş olan İslam düşüncesi için bu benzetmeyi yapmak gerçekleri göz ardı etmek olur.

İslam düşüncesi ya da İslam felsefesi denildiğinde, felsefeyi yapan ister Arap olsun, ister Türk olsun, ister İranlı olsun ve kullanılan dil ister Arapça, ister Türkçe ya da Farsça olsun hepsini aynı çatı altında toplayan husus "İslam" kavramıdır. Bu açıdan denilebilir ki İslam düşüncesi, İslam coğrafyası içerisinde icra edilen felsefe ve bilimin tümünü ihtiva etmektedir. İslam düşüncesinin oluşmasında Kuran ve hadis gibi yerli kaynakların yanı sıra, tercüme vasıtasıyla elde edilen farklı kültürlerden geçen bilim ve felsefenin rolü dikkate değerdir.

İslam düşüncesinin temel kaynakları olan Kuran ve hadislerin ışığında Müslüman düşünürler, yabancı kaynaklardan öğrendikleri birçok felsefi problemin İslam'ın temel prensipleriyle çatışması durumunda bunları İslamileştirme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Farabi ve İbn Sina âlemin yaratılışı hususunda, Yeni Eflatunculuktan etkilendikleri Sudur teorisinde tüm âlemin kendisinden çıktığı ilk prensibi Allah kavramıyla aynileştirmişlerdir(Bayrakdar, 2009;s.9). Bu örnekte olduğu gibi, İslam düşünürleri farklı kültürlerden geçen düşüncelere yaptıkları yorumlarla özgün bir düşünce ortaya koyma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Ortaya çıkışından kısa bir süre sonra hızla yayılmaya başlayan İslam dini, yeni coğrafyalarda birçok farklı kültürle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma beraberinde yeni sorunlar ve bu sorunlara karşı üretilen çözümleri beraberinde getirmiştir. Yeni bir din olarak İslam, kendi teolojik akidelerini farklı kültürlerden ve dinlerden gelen etkilere karşı korumak maksadıyla ilmi yönde yeni atılımlar yapmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda önce kendi içerisinde nakli ilimler olarak adlandırılan kelim, fıkıh, hadis gibi ilimler gelişmiştir. Daha sonra farklı kültürlerden geçen yeni düşünceler İslam düşünürlerinin eleğinden geçirilerek yeni bir kimliğe bürünmüştür.

İslam düşüncesi gerek ortaya çıktığı coğrafya itibariyle gerekse fethedilen yeni bölgelerde karşılaştığı kültürlerden dolayı hem doğu hem batı medeniyetleriyle etkileşim içerisinde olmuştur. Bu bağlamda, antik Yunan felsefesi ve Helenizm, Hint düşüncesi, Pers-İran düşüncesi, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi din kaynaklı düşünce sistemleri İslam düşüncesinin oluşumunda dikkate değer bir yere sahiptirler. İskender'in doğu seferiyle birlikte bölgenin büyük bir bölümünü etkisi altına alan Helenizm etkisine karşın, Pers-İran etkisi daha sınırlı, Hint düşüncesinin etkisi ise oldukça azdır(Bayrakdar, 2009;s.10).

Müslümanların diğer kültürlerden ve düşüncelerden etkilenmelerinin en önemli kanallarından biri tercüme faaliyetleridir. İslam düşüncesinde ilk tercüme örnekleri Emeviler döneminde görülmeye başlanmıştır. Emevilerle birlikte İslam devleti eski sınırlarının çok ötesine geçmeye başlamıştır. İslam devleti artık küçük bir kabile devleti olmaktan çıkmış, dönemin büyük güçleriyle siyasi ilişkiler yürüten, hızlı fetih politikalarıyla sınırlarını sürekli genişleten büyük bir güç haline gelmiştir. Bünyesinde birçok farklı kültürü barındıran Emevi hanedanlığı, farklı kültürleri hem tanımak, hem yönetmek hem de kaynaştırmak gibi önemli bir sorumluluğa sahip olmuştur. Bu unsurlar çeviri hareketlerinin zorunlu bir hal almasına neden olmuştur denilebilir.

Emeviler döneminde Müslümanlar arasında yapılan ilk çeviriler, bilimsel ilgi ve kaygılardan daha çok pratik amaçlarla yapılmıştır(Şeşen, 1979;s.6). Hızla büyüyen devlet yapısı itibariyle ilk çeviriler daha ziyade yönetim yapısıyla alakalı divanların çevirileri olmuştur. Şam'ı başkent olarak kullanan Emevi hanedanlığında özellikle ilk yıllarda, eğitim ve yönetim dili Yunancaydı. Şam yönetimi büyük ölçüde eski Bizans uygulamalarını devam ettirmekteydi. Emeviler Abdülmelik dönemine kadar bu uygulamaları devam ettirmiş, yönetim dili Yunanca olarak

sürmüştür. Aynı zamanda üst düzey idari kadroların çoğu ya Yunan ya da Yunanlıların eğittiği Araplardan oluşmaktaydı(Gutas, 2015;29). Bu doğrultuda yapılan ilk tercüme, devletin işleyişi ile ilgili bu divan kayıtlarının Yunanca ve Farsçadan çevirilerinden oluşmaktadır(Suçin, 2012;s.28).

İslam dünyasında ilk bilimsel çevirilerin Emevi veliahtlarından Halid b. Yezid b. Muaviye tarafından yaptırılan çeviriler olduğu konusunda birçok kaynak hem fikirdir. Tercüme ve mütercimler hakkında geniş bilgi verdiği eseri “Fihrist”de el-Nedim konuyu şöyle dile getirmektedir:

Halid b. Yezid b. Muaviye, “Mervan ailesinin bilgisi” diye adlandırılırdı. Kendisi bir gönül adamıydı. İlimlere destekleri ve muhabbeti vardı. Bir ara “san’at”(Simya) aklına geldi. Bunun üzerine Mısır şehrine yerleşmiş ve Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiş olan pek çok Yunanlı felsefecinin huzuruna getirilmesini emretmiş ve onlara, Yunanca ve Kıptice ile yazılmış bulunan Simya ile ilgili kitapları Arapçaya nakletmelerini emir buyurmuştu. İşte bu çeviriler İslam’da, bir dilden başka bir dile yapılan ilk çevirilerdir(el-Nedim, 2017;ss.618-619).

İbn Nedim’in aktardığına göre, Halid b. Yezid’in ilme olan sevdasında, halifelik umudunun kalmaması da etkili olmuştur. Halife olamayan Halid, tüm enerjisini başta simya olmak üzere pozitif bilimlere ve tercümelere aktarmıştır(el-Nedim, 2017;s.888). Emeviler döneminde tercüme yapan en önemli isim İbn el-Mukaffa olmuştur. Aslen İranlı olan Mukaffa, Arapça ve Farsçaya son derece hakim olmasıyla hem Emeviler döneminde hem de Abbasilerin ilk dönemlerinde çok sayıda tercüme yapmıştır.(Şeşen, 1979;s.9) Mukaffa’nın Farsçadan, “Hüdayinâme”, “Ainame”, “Kelile ve Dimne”, et-Tac fi Sireti Enürşivan”, “el-Edebü’l Kebir” gibi eserlerin tercümesini yaptığı İbn Nedim tarafından aktarılmaktadır(el-Nedim, 2017;ss.307-308).

Emeviler dönemi tercüme faaliyetlerinde yukarıda zikredilen eserlerin haricinde özellikle tıp alanında Yunancadan ve kısmen Farsçadan eserlerin çevrildiği görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Emeviler döneminde Halid. b. Yezid’in yaptırdığı bilimsel eser tercüme hâricinde tutulursa, çoğunluk yönetsel ihtiyaçlardan doğan pratik kaygılarla yaptırılan çevirilerin varlığını görmüş oluruz. Gutas’ın vurguladığı gibi bu dönem yapılan çevirilerde Farsça ve Pehlevicenin ön planda olmasının sebebi ideolojik kaygılardan dolayı olmuştur. Toplum nüfusunun ve Farsça konuşan Müslüman sayısının artmasından dolayı Farsça ve Pehlevice tercümelere ihtiyaç duyulmuştur(Gutas, 2015;ss.36-37).

İslam düşüncesinde çeviri faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı dönem şüphesiz Abbasiler devridir. Emevi halifeliğinin uyguladığı politikalar, kabilecilik [siyaseti] gütmeleri gibi sebeplerden ötürü ortaya çıkan halkın hoşnutsuzluğu beraberinde bir iktidar değişimini kaçınılmaz kılmıştır. Emeviler döneminde Müslümanlar arasında yaşanan siyasi sorunlar, Peygamber’in torununun şehit edilmesi gibi sıkıntılar, Müslümanlar arasında Emevilere karşı bir kinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bu olumsuz durumların neticesinde Hz. Peygamber’in amcası Abbas’ın soyundan gelen Müslümanların başkaldırısı sonucu iktidar ve halifelik Emevilerden Abbasilere geçmiştir. Devrim niteliğindeki bu değişimin başını İranlı Ebu Müslim çekmiş ve ihtilalde İran asıllı Müslümanların etkisi büyük olmuştur. Ebu Müslim’in etrafında topladığı Müslümanlarla Küfe’de birleşen Ebu Abbas, miladi 749 yılında kendisini İslam halifesi ilan etmiş ve “Es-Saffah” unvanını almıştır(Clout, 2007;s.7). Abbasi devrimi, Lewis’in de vurguladığı gibi aslında Suriye yönetimine karşı yapılmış bir darbedir. Bu mücadelenin sonunda her ne kadar Mekkeli bir Arap başa geçmiş olsa da İranlıların hem devrimde hem de kurulan yeni yönetimde etkileri oldukça fazladır(Lewis, 2016;s.97). Abbasi halifelerin birçoğunun Pers kökenli annelerden doğmuş olması ve yönetim kadrosunun büyük bölümünün de Perslerden oluşması bunu destekler niteliktedir(Türker, 2012; sf.203). İbn Haldun’un aktardığına göre özellikle Bermeki ailesi bu hususta ün salmıştır. Abbasi devletinde üst düzey bürokrasiye ait yirmi beş kadronun tamamı bu

aileye mensup Pers kökenli Müslümanlardan doldurulmuş ve onlar başkalarını bu mevkilerden uzak tutmaya çalışmışlardır(İbn Haldun, 1997; ss.33-34).

Abbasi hanedanlığının iktidarı ele alma noktasında çok yardım gördüğü Perslerin halifelik üzerindeki etkisi uzun sürmemiştir. İmparatorluk içerisinde etkisini hızla artıran Perslerin, bağımsız bir kanat gibi hareket etmeye başlaması Abbasiler arasında Perslere karşı gösterilen hoşgörünün tersine dönmesine yol açmıştır. Perslere karşı takınılan bu tavır kendisini bilimsel faaliyetler alanında da hissettirmiş ve Helenleştirilmiş Hıristiyan ve Yahudi etkisi Arap literatürü üzerindeki eski etkisini tekrar göstermeye başlamıştır(Türker, 2012;s.203).

Abbasi hanedanlığı döneminde kurulan Beytü'l Hikme'nin İslam düşüncesi açısından etkisi önemlidir. Abbasilerin halifeliği ele geçirmeleriyle birlikte başkenti taşıdıkları Bağdat'da kurulan Beytü'l Hikme, tercüme faaliyetlerinin en hızlı dönemlerinin yaşanmasını sağlamıştır. Gutas'a göre Abbasi devrimi başarılı olmamış ve başkent Bağdat'a taşınmamış olsaydı, Şam'da Yunanca-Arapça tercüme hareketi diye bir durum olmayacaktı(Gutas, 2015;s.30). Bu açıdan değerlendirildiğinde özellikle antik Yunan felsefesinin İslam düşüncesine aktarılmasında Beytü'l Hikme'nin yeri önemlidir.

Abbasi hanedanlığının ilk dönemlerinden itibaren İslam dünyası ilim, kültür ve sanat alanında hareketli bir dönem yaşamıştır. Yüzyıllardır Ortadoğu'da yaşayan kadim doğu kültürü ve İskender'in Asya seferiyle birlikte oluşan Helen kültürden etkilenen bölge, İslam fetihleriyle ve özellikle Abbasilerin yönetimi ele almalarıyla birlikte içerisindeki enerjiyi adeta dışa vurmaya başlamıştır. Abbasiler döneminde yapılan çeviriler de Felsefe ve pozitif bilimler alanında Yunancadan beslenirken edebiyat alanında Farsça ve doğu kültürünün izlerini taşımaktadır. Goldziher, yapılan tercümelerin sebebinin Arap literatürünü geliştirmek gibi bir amaçla yapıldığını aktarmaktadır(Goldziher, 2016;s.133). Tercüme hareketlerinin sebebinin yalnızca ilmi ilgi ve literatürü geliştirme isteğine indirgemek bizi sığılğa düşürebilir. Olaya bu açıdan bakarsak, tercümelelerde seçici davranıldığı gerçeğini de göz ardı etmememiz gerekir. Örneğin, yapılan çevirilerde Yunan şiirinden ya da tiyatrosundan örneklere neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Abbasiler döneminde çeviri faaliyetleri Beytü'l Hikme'nin kuruluşundan önce başlamıştır. Özellikle Halife Mansur'un döneminde çeviri faaliyetlerine önem verilmiş ve birçok çeviri yaptırılmıştır. Mansur döneminde yapılan çevirilerin daha ziyade Farsça ve Hintçe gibi doğu kültüründen yapılan çeviriler olduğu görülmektedir. Çevirilerde Farsçanın ön planda olmasının iki farklı nedeni olduğu söylenilebilir. Abbasilerin iktidarı ele geçirmesinde siyasi olarak önemli rol oynayan İranlıları hoşnut etmek ve tekrar canlandırılmak istenen Sasani-Pers ideolojisinden kaynaklanacak bir isyanın önüne geçme fikri, tercümelelerdeki yönelimi etkileyen sebeplerden olmuştur(Gutas, 2015;ss.54-57). Mansur döneminde özellikle tıp alanında yapılan tercümele ön planda olmuştur. Bu çevirilerin büyük kısmını halifenin de hekimi olan ve Cundişapur akademisinden yetişen Curcis b. Cebrail Buhtişu yapmıştır(Demirci, 2016;s.56).

Mansur döneminde tercümele sadece tıp alanıyla sınırlı kalmamıştır. İlme önem veren halife Mansur, değişik coğrafyalardan matematik, astronomi, tıp gibi alanlarda ün yapmış önemli bilginleri Bağdat'a davet ederek, Yunanca, Hintçe ve Farsça yazılmış birçok eserin tercümesini yaptırmıştır. Özellikle Bizans imparatoruna elçiler gönderen Mansur, matematik ve mantıkla ilgili eserlerin gönderilmesini istemiştir(Demirci, 2016;s.56).

Tercüme faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı dönem Beytü'l Hikme'nin de kurulduğu Me'mün dönemidir. Halife Me'mün'ün hilafeti ile birlikte Abbasiler eski Sasani ideolojisine sırt çevirmeye başlamışlardır. Geçen zaman içerisinde İslam İranlılar arasında yayılmış, halifeliğin sınırları genişlemiş ve buna bağlı olarak yönetimin Merv şehrinde bulunan seçkin İranlılara ihtiyacı kalmamıştır. Saydığımız bu nedenlerden ötürü Me'mün'ün yalnızca İranlı Müslümanlara karşı tolerans göstermesi işlevsellik açısından gereksiz olmuştur(Gutas, 2015;s.82).

Kendinden önceki halifelerden farklı bir zihin yapısıyla yetişen Me'mün'ün, yetiştiği Mutezile çevrenin de etkisiyle akla ve felsefeye meraklı bir yapısı vardır(Demirci, 2016;s.63). Halife el-Me'mün'ün felsefeye olan ilişkisinin en somut örneği, onun Aristoteles rüyasıdır. Nedim, "Fihrist"inde Me'mün'ün gördüğü Aristoteles rüyasından bahseder ve bunu bir ülkede felsefe ve diğer ilimlere olan yönelimin sebepleri arasında gösterir(el-Nedim, 2017;ss.620-621). İbn Nedim'in aktardığı bu rüyanın doğru mu yoksa uydurma mı olduğu konusu farklı düşünürler tarafından tartışılır olmakla beraber, verdiği mesaj gayet açıktır: Bundan sonra eksen Perslerden Bizans'a doğru kaymıştır. Yunanca eserlerin çevirisine ağırlık veren Me'mün'ün bu görüşünü destekleyen bir başka örnek, onun Bizans İmparatorundan ülkesinde bulunan kitapları göndermesini istemesidir. İbn Nedim'in aktardığına göre Me'mün ile Rum kralı arasında geçen yazışmalarda, önceleri bu fikre sıcak bakmayan kralın sonradan ikna olduğunu bildirmektedir. Me'mün bu iş için, el-Haccac b. Matar, İbnü'l Bitrik, Beyt'l Hikme sorumlusu Selim ve diğer bazı kimseleri görevlendirmiş ve onlar da seçtikleri kitapları alıp getirmişlerdir(el-Nedim, 2017;s.621).

Me'mün döneminde özellikle miladi 830 yılında Beytül Hikme'nin kurulmasıyla birlikte, çoğunluğu Hıristiyan ve Süryani çevirmenler vasıtasıyla tıp alanında 149, felsefe alanında 114 ve matematik alanında 123 eserin tercümesi yapılmıştır(Suçin, 2012;s.48). Yunancadan özellikle Platon, Aristoteles, Hipokrat, Öklid, Arşimet, Calinus gibi önemli düşünürlerin eserleri çevrilmiştir. Çevirilerin sayısının çok olması hasebiyle burada hepsini zikredemsek de önemli olanların isimlerine değinilmeye çalışılacaktır. Platon'un "Devlet", "Timaios", "Kriton" ve "Yasalar" adlı eserleri çoğunlukla Huneyn b. İshak ve ekibi tarafından tercüme edilmiştir. Aristoteles'in "Kategoriler", "Analitikler", "Sofistika", "Retorik", "Fizik", "Etik" gibi eserleri başta olmak üzere mantık ve felsefeye dair eserleri birçoğu Beytül Hikme'de görevli mütercimler tarafından çevrilmiştir(Demirci, 2016;ss.128-132).

Beytül Hikme'de Batlamyus ve Hipokrat'ın eserlerinin tercümeleri de oldukça rağbet görmüştür. Batlamyus'un "Almagest"i Yunancadan Selim, Ebu Hasan, Haccac b. Matar, Sabit ve Huneyn b. İshak'tan oluşan kalabalık bir grup tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserin dışında Batlamyus'un 14 eseri daha Beytül Hikme mütercimleri tarafından Arapçaya çevrilmiştir(Demirci, 2016;ss.136-138). Huneyn b. İshak'ın başı çektiği mütercimler tarafından Hipokrat'ın tıp hakkında yazdığı 5 eseri Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya aktarılmıştır(Demirci, 2016;s.139).

Yunancadan felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik alanında yapılan çevirilere karşın Farsçadan çoğunlukla edebiyat, ahlak ve siyasete dair eserler çevrilmiştir. Farsçadan tercüme yapan İbn Mukaffa, Nevbaht ailesi, et-Temimi, el-Hasan b. Sehl, el-Belazuri, Cebele b. Salim, İshak b. Yezid, Muhammed b. el-Cehm el Bermeki, Hişam b. el-Kasım, Musa b. İsa el-Kısrevi, Daduveyh b. Şahuveyh el-Asbehani, Muhamed b. Behram b. Mihyar el-Asbehani, Behram b. Merdan şah, Umar b. Ferruhan gibi isimleri İbn Nedim'in "Fihrist"inden öğrenmekteyiz(el-Nedim, ss.626-628).

Mansur döneminde başlayan ve Beytül Hikme ile en üst düzeye çıkan çeviri faaliyetleri başta kısa bir dönem Farsça ve Hintçe gibi doğu kültürlerinin kaynaklık ettiği bir eğilim gösterse de, daha sonraki dönemlerde özellikle Yunan bilim ve felsefesinin aktarımı şeklinde devam etmiştir. Bunun en büyük nedeninin aynı dönemde değişen siyasi eksen kayması olarak gösterilmektedir. Halifeliğin Abbasilere geçmesinde önemli bir yere sahip olan İran Müslümanlarının etkisiyle ilk dönemlerde İran ve Hint bölgesiyle her anlamda ilişkiler daha sıcak tutulmuştur. Daha sonra büyüyen İmparatorluk, kendisini daha kapsayıcı bir güç olarak görmüş ve Pers-Sasani ideolojisine olan bağlılığı da azalmıştır. Sasani ideolojisinin gözden düşmesi kendisini ilim ve çeviri faaliyetlerinde de açık şekilde göstermiştir.

Abbasilerin başa geçmesiyle bir ilim ve tercüme merkezi haline gelen Bağdat'da Beytül Hikme'nin yanı sıra farklı kütüphaneler, rasathaneler ve özel ilim ve bilim meclisleri uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Yapılan çeviriler, yüzyıllar boyunca İslam düşüncesinin yanı sıra Batı

düşüncesinin de renklenmesine ve ilerlemesine yardımcı olmuştur. 1258 yılında Hülagü komutasındaki Moğolların Bağdat'ı ele geçirip Halifelige son vermesine kadar Bağdat ilim alanındaki tüm ihtişamını korumuştur(Vural, 2016;s.189).

5. Sonuç

Tarihin büyük medeniyetlerine ev sahipliği yapan Ortadoğu, özellikle Pers-Yunan mücadeleleri sonucunda sık sık siyasi ve kültürel olarak el değiştirmiştir. Milattan önce başlayan çekişmeler Büyük İskender'in doğu seferiyle birlikte farklı bir anlam kazanmıştır. İskender'in seferleri sırasında beraberinde taşıdığı Yunan kültürü, Ortadoğu'nun büyük bölümünü etkisi altına almış ve yüzyıllarca sürecek olan Helenizm dalgasını başlatmıştır. Bölgede daha önce bulunan medeniyetlerin aksine Helenizm, dil, din, felsefe, bilim ve kültür alanında yerli dinamikler üzerinde oldukça kuvvetli bir etki bırakmıştır. Ele geçirdiği topraklarda ilk olarak yerel kültüre özgü hareket eden İskender, bir ara kendisini dini anlamda tanrılaştırma düşüncesine girişmişse de Yunanlılar ve Makedonyalılarınca alaya alınmasından dolayı bu düşüncesinden vazgeçmiştir(Kaya, 2000; s.556). Etkisi uzun yıllar süren Helenizm ve Yunan kültürü, Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulüyle birlikte Ortadoğu halkları üzerinde Hıristiyanlaştırılmış bir felsefenin de oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle Miladi II. Yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle, daha sonraları İslam düşüncesini etkileyecek olan ilim merkezlerinde oluşan ilmi atmosfer bir tür "kilise edebiyatı" olarak adlandırılmaktadır(Ekinci, 2006; s.200).

Miladi VII. Yüzyılda ortaya çıkan İslam dini, tarihin iki büyük süper gücü arasında doğması hasebiyle bu medeniyetlerle siyasi ve kültürel anlamda etkileşim içerisinde olmuştur. Bizans ile dini köken itibarıyla kurduğu doğal ünsiyet sebebiyle İslam dini ve buna bağlı olarak siyaset ve İslam düşüncesi, antik Yunan bilgeliğini tercüme yoluyla tevarüs etmiştir. İslam düşüncesinin oluşumunda antik Yunan düşüncesinin etkisini yadsımamakla birlikte iki düşünce sisteminin birbirinin aynısı olduğu yaklaşımının doğru olmadığını düşünüyoruz. Teolojik prensipleri doğrultusunda farklı bir bakış açısıyla ele aldıkları yeni düşünceleri özgün biçimde şekillendiren İslam düşünürleri, kendi dönemlerinde bıraktıkları etkinin yanı sıra, Batı Rönesans'ına [ve hatta günümüze] kadar birçok düşünür üzerinde etkilerini göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abat, R. (2009). “İslam Düşüncesi Ve Medeniyetinin Gelişiminde Tercüme Hareketleri Ve Nusaybin Medresesinin Etkisi”. (Ed.) Taş, K.Z., Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri, Sf.205, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Avcı, C. (2015). İslam-Bizans İlişkileri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, M. (2009). İslam Felsefesine Giriş, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chamoux, F. (2002). Hellenistic Civilization, Cornwall, Blackwell Publishing.
- Clot, A. (2007). Harun Reşid Ve Abbasiler Dönemi, (Çev.) Demirtaş, N., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cöğce, S. (2009). “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin Ve Çevresi”. (Ed.) Taş, K.Z., Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri, Sf.93, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Demirci, M. (2016). Beytü'l Hikme, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Doru, N. (2017). “Süryaniler Ve Felsefe”. (Ed.) Çetinkaya, B.A., Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni, C.I, Sf.869, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Droysen, G.J. (2007). Büyük İskender Tarihi, (Çev.) Baykal, B.S., İstanbul, Dharma Yayınları.
- Ekinci, A. (2006). Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim Ve Felsefe Kenti, Ankara, Gazi Kitabevi.
- Goldziher, I. (2016). Klasik Arap Literatürü, (Çev.) Yüksel, A.-Er, R., İstanbul, Vadi Yayınları.
- Gutas, D. (2015). Yunanca Düşünce Arapça Kültür, (Çev.) Şimşek, L., İstanbul, Kitap Yayınevi.
- Herodotos. (2014). Herodot Pers-Yunan Savaşları, (Haz.) Gezik, H., İstanbul, Parola Yayınları.
- Herodotos. (2019). Tarih, (Çev.) Ökmen, M., İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hodgson, M.G.S. (1995). İslam'ın Serüveni, (Çev.) Karabaşoğlu, M., İstanbul, İz Yayıncılık.
- İbn Haldun. (1997). Mukaddime, C.I., (Çev.) Ugan, Z.K., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Keklik, N. (1969). İslam Mantık Tarihi Ve Farabi Mantığı, C.I, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kaya, M. (2000). “İskender” , Tdv İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kur'an., (Sad.) Yılmaz, S., İstanbul, Ayfa Basımevi.
- Kurtoğlu, Z. (2000). Plotinos'un Aşk Kuramı, Bursa, Asa Kitabevi.
- Lewis, B. (2016). Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, (Çev.) Kölay, S., Ankara, Arkadaş Yayınları.
- Mansel, A.M. (2014). Ege Ve Yunan Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Memiş, E. (2001). Eski Çağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Nasr, S.H.-Leaman, O. (2011). İslam Felsefesi Tarihi, C.I, (Çev.) Öçal, Ş.-Başoğlu, T., İstanbul, Açılım Kitap Yayınları.
- Nedim, M.İ. (2017). El-Fihrist, (Ed.) Yolcu, M., İstanbul, Ravza Yayıncılık.
- O'leary, D.L. (2003). İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri, (Çev.) Kutluay, Y.-Yurdaydın, H., İstanbul, Pınar Yayınları.

- Ponting, C. (2017). Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi, (Çev.) Özbilen, E.B., İstanbul, Alfa Basımevi.
- Refik, A. (1931). Büyük İskender, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi.
- Söylemez, M.M. (2017). Bilimin Yitik Şehri Cundişapur, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Suçin, M.H. (2012). Dünden Bugüne Arapça Çevirinin Serüveni, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Şeşen, R. (1979). "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış (Başlangıç-M. X. Asırlar)". İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.7, Sf.3.
- Taberi, M. (2007). Tarih-İ Taberi, C.I, (Çev.) Gürtunca, F., İstanbul, Sağlam Yayınevi.
- Tanilli, S. (2015). Yüzyılların Gerçeği Ve Mirası, C.I, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Turan, Ö. (2002). Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu, İstanbul, Step Ajans.
- Türker, S. (2003). "İslam Düşüncesinin Gelişiminde Tercüme Faaliyetlerinin Rolü". Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S.3, Sf.223.
- Türker, S. (2012). "İslam Siyasetinde Ana Etken Olarak Roma Eğilimi". Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S.21, Sf.195.
- Ülken, H.Z. (1997). Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul, Ülken Yayınları.
- Vural, M. (2016). İslam Felsefesi Tarihi, Ankara, Elis Yayınları.